Саха Республикатын үөрэҕириитин министиэристибэтэ
Саха сирин норуоттарын музыкатын уонна фольклорун музейа

А.П. Решетникова

ОЛОҢХО УОННА ТӨРҮТ КУЛТУУРА: СИЭР-ТУОМ, ЫРЫА-ТОЙУК АЛТЫҢЫЫЛАРА

Дьокуускай
2016

УДК398.22(=512.157)
ББК82.3(2Рос=Як)

Решетникова, Аиза Петровна.

Р47 Олонхо уонна төрүт культуура: сиэр-туом, ырыа-тойук алтыһыылара / А.П. Решетникова ; Саха Респ. үөрэҕириитин министиэристибэтэ Саха сирин норуоттарын музыкатын уонна фольклорун музейа. – Дьокуускай : РИО медиа-холдинга. – 2016 – 280 с.

Агентство CIP НБР Саха

ISBN 978-5-471-00666-9.

Историческай наука кандидата А.П. Решетникова үлэлэрин хомуурунньугар автор наука эйгэтигэр киэҥник биһирэммит «Фонд сюжетных мотивов и музыка олонхо в этнографическом контексте» (Якутск: Бичик, 2005. – 468 с.) монографиятын түһүмэхтэрэ сахалыы тылбаастанан киирдилэр. Манна сүрүн миэстэни олонхо сюжетнай матыыптара уонна төрүт үгэстэр алтыһыыларын тэҥнии тутан арыйар таблицалар ылаллар. Кинигэҕэ олонхо ырыата-тойуга үс дойдуну ситимниир алыптаах тутула көрдөрүллэр: ***дьиэрэтии ырыа* (A)** көмөтүнэн Үөһээ дойду айыылара Орто дойду айыы аймаҕын кытта алтыһаллара; ***кутуруу үтүктүүтүн (B)*** нөҥүө Аллараа дойду бухатыырдара кэпсэтэллэрэ; ***дэгэрэҥ ырыаны (C)*** олонхоҕо уонна ойууттар кыырыыларыгар күлүүлээх комическай персонажтар толороллоро. Маны таһынан кинигэҕэ А.П. Решетникова монографиятын ис хоһоонун арыйар автореферат уонна урут бэчээккэ тахсыбатах «Сюжетные параллели якутского и германо-скандинавского эпосов» диэн ыстатыйата киирдилэр.

Аныгы олох ирдэбиллэринэн салайтаран, оҕону олонхоҕо уһуйууга смартфон сыһыарыыларын туһаныы аан-бастаан сырдатыллар. Ол курдук QR 39 кодугар Г.Г. Колесов 1968 с. грампластинкаҕа суруйтарбыт «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун «партитурата»: олонхо ырыатын-тойугун толоруу үс араас көрүҥэ аттарыллан киирдэ.

Кинигэ учууталларга, оҕо тэрилтэтин иитээччилэригэр, студеннарга уонна эдэр олонхоһуттарга ананар.

УДК398.22(=512.157)
ББК82.3(2Рос=Як)

ISBN 978-5-471-00666-9

© Решетникова А.П., 2016
© Оформление. РИО медиа-холдинга, 2016

СИЭР-ТУОМ ЫРЫАЛАРА

Р.И. БРАВИНА,
историческай наука доктора

Аан дойду бары норуоттарыгар музыка – сиэр-туом биир ситим булгуччулаах сорҕото буолар эрээри, үгүс култууралларга эпическэй уонна төрүт сиэр-туом музыкаларын тэҥнии тутан үөрэтии үксүгэр кыаллыбат. Холобур, түүр, монгол омуктарын эпостара, хайа саҕаланыаҕыттан хара бүтүөр диэри, *кай, хай* диэн уларыйбат биир куолаһынан хабарҕа ырыатын санатар ньыманан толоруллар. Оттон дьиҥ олоххо, түҥ былыргыттан ордон кэлбит алгыыр-абылыыр айылгылаах, араас кэмҥэ үөскээбит иэйии (лирика) уонна үҥкүү матыыптара холбоһон, сиэр-туом ырыаларын музыкатын эгэлгэтэ араас буолар. Сахаларга эрэ олоххо да, олоҥхоҕо да ылланар сиэр-туом ырыаларын таҥыылара, соруктара уонна ылланар (А, В, С) ньымалара биир баайыылаахтар.

Олоҥхо персонажтарын ырыалара дьиҥ олоххо туттуллар сиэр-туом ис хоһооннорун арыйаллар. Олоҥхоҕо да, олоххо да орто дойду дьоно үрдүк айыылары, иччилэри уонна абааһылары кытта ырыа нөҥүө алтыһаллар. Ол ордук олоҥхоһут сиэри-туому хоһуйарыгар көстөр: үөһээ-аллараа дойду көстүбэт күүстэрэ, ойууну тыыннаах тылбаасчыт оҥостон, кини ырыатыгар-хоһоонугар холбоһон **этитэллэр**. Ырыа эрэ нөҥүө, үс дойду аартыктара аһыллан, кэпсэтэр, өйдөһөр кыах үөскүүр. Ырыа алыптаах тыла үс дойдуну үөһээттэн аллараа биир ситим холбуур. Бастаан утаа көрүүгэ сиэр-туом ырыата үөһээ-аллараа туһаайыллыбат, аттыгар сылдьар чопчу киһиэхэ ананар курдук. Холобур, дьахтар кэргэнигэр ыйаахтаах ыйа-күнэ туолбутун ыллаан биллэрэр, төрүүр майгы тэриирин бэлэмниириҥэр көрдөһөр; сүктэр кыыс дьиэтиттэн-уотуттан тэйэн, төрөөбүт төрүт буоруттан арахсан эрэриттэн хараастарын хоһуйар. Омос көрдөххө, кинилэр ырыалара үөһээ-аллараа туһуламмат эрээри, төрүүр дьахтар аҥаар атаҕынан иинҥэ үктэнэн турарын быһыытынан, Айыыһыта добун халлаантан араначчылыы түһэр, оттон кийиит кыыс, сүктэн, алаһа дьиэтиттэн букатыннаахтык арахсарыгар кини бэйэтэ да, дьоно-сэргэтэ да иччилэрин уйадыйа ахталлар. Ол иһин өлөр-тиллэр тыҥааһыннаах түгэннэригэр кийиит, төрүүр дьахтар айыыларга, иччилэргэ, аймах билэ дьонноругар туһулуур тыллара быһаччы тиийэрин инниттэн, кэпсэтии майгытынан буолбакка, алыптаах ырыа нөҥүө көрдөһөллөр-аатталлар. Олоҥхо сиэригэр-туомугар орто дойду уонна атын дойду персонажтара биир сиргэ сэргэстэһэ сылдьар курдуктар эрээри, сиэр-туом сокуоннарынан эмиэ ырыа эрэ нөҥүө алтыһаллар.

Тоҕо саха ырыата итинник алыптаах күүстээҕий? Айыылар, иччилэр орто дойду икки атахтааҕа күннээҕи түбүгү быһаарсар көннөрү тылларын өйдөөбөттөр, хоһоон буола холбоммут, үөрэ-дьүөрэ сааһыламмыт, ырыа буолан ылланар хомоҕой эрэ тыллары ылыналлар. Ол иһин сахалар *ойууннары*, *алгысчыттары*, *олоҥхоһуттары*, *мэнэриктэри*, *тойуксуттары* атын айдарыылаахтар, иччилээх тыллаахтар диэн ураты ытыктыыр этилэр. Тыл иччитэ былыргы философ Платон «идея вещей» диэн өйдөбүлүгэр дьүөрэлии аан дойду тутуллан

турар улуу күүһэ буолар. Оннооҕор, дорҕоон буолан тахсыбакка, искэ ботугураан этиллибит алгыс тыла *иччилэнэр,* ол буолар өй-санаа көстүбэт эрээри, өһүллүбэт күүһүгэр итэҕэйии сүрүн төрүөтэ. П.Н. Назаров «Мас Батыйа» олонхотун геройа – айыы аймаҕар туораттан киирбит тоҥ киһи – түһээн, айыы дьахтара кэп туонан ытыырын истэр уонна ураанхай саха тылын төһө да билбэтэр, кэбэҕэстик өйдүүр – дьахтар айманар тыллара иччилэнэн, кини өйүгэр, сүрэҕэр-быарыгар сүгэ-батыйа буолан, быһаччы тиийэллэр *[Орто Халыма улууһа, Сиэн Күөл нэһилиэгэ, 1945 с. Д.Г. Жирков сурукка түһэрбитэ: ССНК архыыба, ф.54, оп.7, д. 107; СЯО, № 31, с. 132-134; СОРП, с. 105-112].* Тыл иччитин нөҥүө олонхо геройдара аҥаардас айыылары эрэ кытта алтыспаттар, былдьаһыктаах кэмҥэ этиллибит тыл ураты иччилэнэр майгытынан бухатыырдар иэдээҥҥэ түбэспит кэрэ куолар суланар, энэлийэр тойуктарынан сирдэтэн, кинилэри быыһыы, өрүһүйэ ыстаннараллар.

Былыргы культуураҕа ырыа иччилээх тылын киһи эрэ барыта баһылаабата. Ойуун, ырыаһыт үөһэттэн айдарыылаах буоланнар, ураты турукка киирдэхтэринэ, ырыа тыла үөһэттэн түһэн этитэр. Кинилэр, атын, аһаҕас эттээх, көрбүөччү харахтаах ичээн дьон тэҥэ, атын эйгэни кытта ырыа нөҥүө быһаччы алтыһаллар, уостарынан айыы, иччи ыллыктаах санааларын боронг ураанхайдарга ыллыннарыылаахтык тиэрдэллэр. Сиэр-туом – ис дьиҥэр киэҥ куйаар араас эйгэтин бииргэ ситимниир аналлаах. Ааспыт уонна билиҥҥи олоҕу, кэнэҕэски кэлэр кэми эндэппэккэ аҕаа билэр айыылар, иччилэр сыыһа-халты тахсар төрүөтүн айыы дьонугар быһааран биэрэллэр, оттон көрдөһүүтүн сатаатахха, санааларын таптахха, күүс-көмө буолаллар. Итинник алтыһыы үөһээҥҥи айыылар уонна сирдээҕи дьон биир тэҥ сыһыаннаах политеистическай ситимнэригэр эрэ көстөр.

Олоҥхоҕо уонна дьиҥ олоххо сиэр-туом ырыалара дьон/ойууннар атын күүстэри кытта алтыһыыларын олохтууллар. Орто дойдуга тахсар араас алдьархай, бары быһылаан төрдүн-төбөтүн быһааралаллар, айыылары, иччилэри кытта ситимниилэр уонна аан дойду тутулун, көстүбэт эйгэ туһунан төрүт өйдөбүллэри арыйаллар.

Бу кинигэҕэ олонхо ырыатын-тойугун толору үөрэтэр сыалтан саха сиэрин-туомун туһунан этнографическай уонна мифологическай матырыйааллар ырыттыллыбыттар, төрүт ырыаларга тэҥнии тутан чинчийиллибиттэр. Маныаха **олонхо персонажтарын тылларын-өстөрүн толоруу уратыларын** («толоруу ньымата» графаҕа буукубанан бэлиэлэр) ыйдыбыт:

А – *дьиэрэтии* ырыа, олонхо айыы персонажтара ыллыыллар: Үөһээ дойду айыылара, киһини-сүөһүнү араҥаччылыыр иччилэр, айыы аймаҕа дьон, бухатыыр ата, айыы хотойо.

В – Аллараа дойду эр дьонун, абааһылар ыллыыр ньымалара, а.э. *кутуруу.*

С – *дэгэрэҥ* ырыа, күлүүлээх персонажтар ыллыыллар: абааһы дьахталлара, Симэхсин эмээхсин, Сорук Боллур.

D – хоһоонунан этии ньымата.

Р – кэпсээн быһыытынан толоруу.